

A BESZŰKÜLT JOGELMÉLETI DISZCIPLÍNA MEGHALADÁSI KÍSÉRLETE

POKOL BÉLA
egyetemi tanár (ELTE ÁJK)

Ahhoz, hogy megfelelően fel tudjuk becsülni a hazai jogelmélet rendszerváltás utáni oktatásának és kutatásának helyzetét, érdemes először megnézni a jogelméleti diszciplína határait és művelésére vonatkozó elméleti, tudományelméleti reflexiókat. Ezután nyílik mód arra, hogy az eltelt húsz év fejleményeit értékelni tudjuk.

1. A diszciplináris önreflexió a magyar jogelméletben

Az 1930-as évekig visszanyúlva Moór Gyula elemzéseivel kell kezdeni az ismertetést, aki a diszciplináris tagolás középpontjába a jogfilozófiát vagy a szinonimaként használt jogbölcseletet állítja.¹ Ez egyrészt mint szakfilozófia mindig valamely átfogó filozófia alapján adja meg a jog előfeltételeit – így felfelé, a filozófiák felé is nyitott a jogfilozófia – másrészt a jog előfeltételeinek meghatározásánál mindig a tételes jogi összefüggéseket is értő módon szem előtt kell tartania a jogfilozófusnak, ha nem akar elfutni a jog valóságos működése mellett. Ez a jogfilozófia – a három fő feladatát: a jog fogalmát, a jog okozatiságát és a jog értéktartalmát vizsgálva – belülről három fő részre bomlik: a „mi a jog” (jogfogalom) kérdésére választ adó jogi alaptan (vagy más névben: jogelmélet); a jog okozatiságát kutató általános vagy formális jogszociológia (amely a jog okozatiságát az egyedi adatok szintjén kutató jogtörténet felé nyitott, és tulajdonképpen részben ennek általános tudománya is!) és végül a jogpolitika, vagy más néven a jogi értéktan. Moór Gyula jogfilozófusa így filozófus, szakjogász, jogszociológus és általános jogtörténész egy személyben, és a jogfilozófia, jogtan-jogelmélet, jogszociológia egyetlen nagy diszciplinát jelent, belső differenciálásokkal.

Horváth Barnának az elméleti jogi tárgyak diszciplináris kérdéseiben elfoglalt álláspontját szintén az 1930-as évekből származó két művéből, a *Jogszociológia* illetve *A jogelmélet vázolata* c. kötetekből tudjuk megismerni. Összességben erről az álláspontról

¹ Ld. MOÓR GYULA: *Szociológia és jogbölcselet*. Budapest: Magyar Filozófiai Társaság, 1934.; MOÓR GYULA: *Jogfilozófia*. Budapest: Püski, 1994.

azt lehet mondani, hogy a jogfilozófia elnevezést és diszciplinát elvetve csak a jogszociológia illetve a jogelmélet megjelölést és diszciplinát tartja szem előtt, de ezek általánossága nagyjából megfelel annak, amit Moór a jogfilozófia ernyője alá kíván helyezni. Közelebb lépve elképzeléseihez, ezek egyik jellemzője a jogelmélet és a jogszociológia közelítése oly módon, hogy a jogtudományt magát és a jogelméleti gondolkodást is szociologizálni kívánja, és így egyik megfogalmazásában a jogszociológia mint az általános szociológia (amely a társadalom egészét vizsgálja) alkalmazott szociológiája, és ezzel a jog egész társadalmiságát befogva mint a jog általános elmélete a jogszociológia, másik megfogalmazásában a jogelmélet mint a társadalomelmélet jogra alkalmazott része a legátfogóbb jogtudomány. Vagyis Horváth amúgy is egy szociológiai jogelméletben gondolkodva egy külön jogszociológiát és egy külön jogelméletet diszciplinaként nem lát célszerűnek elkülöníteni. Ennek felel meg, hogy például *A jogelmélet vázlata* c. könyve diszciplináris kérdéseket fejtegető lapjain² a jogszociológia kérdése meg sem jelenik, miközben persze a jogelméletet mint alkalmazott társadalomelméletet rögzíti. *A Jogsziociológia* c. kötet ilyen fejtegetéséinél a jogszociológia és a jogelmélet ugyan külön is megjelenik, de itt a jogelmélet szociologizálásával ezek összeolvadását mondja ki, sőt ezen túlmenően még a tételes jogtudományok, a jogdogmatika szociologizálását is követeli, és csak korlátozottan tartja egyáltalán szükségesnek a jogdogmatika által a „jogi tartalom szisztematikus ábrázolásának” feladatát.³

A hosszú évekig tartó törés után az 1960-as évektől reorganizálódó hazai jogelméleti elemzésekben rendszeres válaszokat az általunk feltett kérdésekre elsősorban Szabó Imrénél találhatunk, aki egy rendszeres tanulmányban is foglalkozott ezzel a kérdéssel,⁴ illetve az ő elemzésére reagálva Peschka Vilmosnál és Kulcsár Kálmánnál találhatunk eltérő megközelítésekkel.⁵

Szabó Imre a jogelmélet–jogfilozófia–jogszociológia viszonyát úgy írja le, mint a jogkonceptiók eltéréseiből folyó különböző megfogalmazásokat, „minthogy a tárgy tudományos meghatározása a vizsgált jelenség lényegét illető felfogás folyománya”⁶ és a természetjogi elemekből építkező jogfilozófia, a jog belseje felé forduló jogelmélet (általános jogtan) illetve a jog társadalmisága felé forduló jogszociológia történeti egymásutániságának látja a három különböző elnevezést, lényegében ugyanarra a tárgyra, eltérő kiemelésekkel. A természetjog elemeihez kötődő jogfilozófia az ő elemzésében a modern jogtudományban már funkciótlaná válik, míg a helyesen felfogott jogelmélet csak a jog társadalomelmélete lehet, vagyis a jogelmélet és a jogszociológia integrálása, más szóval a szociológiai jogelmélet a megfelelő a három külön diszciplína helyett, amit ő a marxista jogelmélet keretében kibonthatónak lát. Ennek „olyan szintetikus jogelméletnek kell lennie, amely rendszeres egységbe foglalja a jog különböző általános megközelítési módjait, együttesen alkalmazza a különböző mód-

² HORVÁTH BARNA: *A jogelmélet vázlata*. Szeged: Szeged Városi Nyomda és Kiadó RT., 1937, 206–212.

³ HORVÁTH BARNA: *Jogsziociológia*. (Ford. Zsidai Ágnes.) Budapest: Osiris, 1995, 128–146.

⁴ SZABÓ IMRE: Jogbölcselet, jogszociológia, jogelmélet. In Uő: *Szocialista jogelmélet – népi demokratikus jog*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967, 11–64.

⁵ PESCHKA VILMOS: *A modern jogfilozófia alapproblémái*. Budapest: Gondolat, 1972, 11–15.; KULCSÁR KÁLMÁN: *A jogszociológia alapjai*. Budapest: Gondolat, 1976, 363–373.

⁶ SZABÓ (1967) i. m. 27.

szeri elemeket, megteremti az összhangot a filozófiai, a tényeket vizsgáló szociológiai és a szorosabban pozitív jogi problematika között”.⁷

Az előbbi gondolati tartalommal lényegileg egyező módon 1977-es könyvében így ír a diszciplináris kérdésekről: „A jogelmélet, vagy ahogy annak idején nevezték, a természetjog, vagy – filozófiai irányára tekintettel – más néven jogbölcselet, másképpen is két ágból táplálkozott [...] filozófiai és történelmi irányból [...] Ha az előbbi irányból az lett az, amit közönségesen jogfilozófiának nevezünk, vagyis filozófiától befolyásolt jogfilozófia, az utóbbi, azaz a történeti jogi iskola végül is a jogszociológiához vezetett el. E mellett, a jogelmélet filozófiai és szociológiai iránya mellett volt a jogelméletnek egy harmadik iránya is, amelyről még külön beszélünk, ez pedig az általános jogelmélet, vagy a pozitív jog bölcselete...”⁸ A szociológiai jogelmélet mellett még egy empirikus jogszociológiát is megkülönböztet Szabó Imre: „Ma – a lényegét tekintve – kétféle szociológiai jogelméletet lehet megkülönböztetni. A egyik az „igazán” szociológiai jogelmélet, amely mélyen elmélet és a jog társadalmiságának alapjait épül fel [...] Napjainkban viszont már más jogszociológiai tanítás dívik, amely tulajdonképpen nem is a jog egészének az elmélete, hanem inkább csak a jogi jelenségek szociológiája, a jogi jelenségek szociológiai szempontból való és szociológiai módszerekkel történő empirikus vizsgálata [...] ez az empirikus jogszociológia.”⁹

Kulcsár Kálmán lényegében elfogadja Szabó álláspontját, és nem a pozitívjogi elemzésektől és annak elméletétől elválasztott, azon túli jogszociológiát lát megfelelőnek: „az nem a pozitív jogon túl, vagy a mellett nyilatkozik meg, mintegy a pozitív jog kárára, hanem magát a jogot, mint formát szemléli „szociológiailag”, azaz társadalmi tartalmában, lényegében, összefüggéseiben és funkciójában”.¹⁰ Más megfogalmazásban úgy összegzi álláspontját, hogy „a jog társadalomelmélete szintézisbe foglalja a filozófiai, a jogdogmatikai és a szociológiai megközelítés eredményeit”.¹¹ Persze Kulcsár jelzi azt is, hogy a szociológiai jogelmélet mellett az empirikus jogszociológia, mint egy szakszociológia is létezik, de mivel ő alapvetően a tudományos kutatás oldaláról – és nem, mint egyetemi tantárgyi diszciplínaként, annak önállóságának elismertetése kapcsán – elemzi e kérdéseket, nem foglalkozik tovább a tudományrendszertani kérdésekkel, hisz a megfelelő kutatás bármely tárgyat illetően amúgy is mindig csak interdiszciplináris lehet.

Velük szemben Peschka Vilmos a három vizsgált diszciplína viszonyában részben az ismerettárgyat, de különösen a vizsgálódás mikéntjét illetően lát különbséget, és nem elégszik meg azzal, hogy ezek az elnevezések pusztán a jogkoncepciók eltéréseinek folyamányai lennének. „Jóllehet történetileg tekintve valóban az a helyzet, amit Josef Kunz és Szabó Imre jeleznek, nevezetesen, hogy az általános jogtan, a jogszociológia és a jogfilozófia meghatározása és összefüggésük értelmezése valamely jogfilozófiai irányzathoz kapcsolódik illetve a jog lényegéről kialakított felfogáshoz

⁷ SZABÓ (1967) i. m. 63.

⁸ SZABÓ IMRE: *Jogelmélet*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977, 351–353.

⁹ SZABÓ i. m. (1977) 355.

¹⁰ KULCSÁR i. m. 336. lábjegyzet.

¹¹ KULCSÁR i. m. 363.

igazodik, ám ez a legkevésbé sem jelenti, hogy ez a megközelítés, akár az említett diszciplínák tárgyának definiálásakor, akár kapcsolatuk tisztázásakor megfelel a tudományelméleti és módszertani követelményeknek.¹² Elismeri, hogy történetileg a jogelmélet a jog belseje, a jogszociológia a jog társadalmiságában rejlő külseje felé fordult, és azt is, hogy a jogfilozófia ezekkel szemben mint a jog értékfilozófiája, a „helyes jog” felmutatásával a reális jog meghatározott szempontú kritikáját fogalmazta meg, de míg az első kettő elkülönültségét tudomány-rendszertanilag ma is helyesnek látja – és a kialakult szemléletmódjaik reális különbségét is elismeri –, a jogfilozófia értékfilozófia jellegét elveti, és e helyett mint az előbbi két elkülönült rész szintézisének megteremtését állítja ennek feladataként. Azt is mondhatjuk, hogy Peschka azáltal teremti meg a jogfilozófia önálló diszciplináris létjogosultságát, hogy felteszi a jogelmélet és a jogszociológia szükségszerű külön tartását, míg Szabó és Kulcsár ezt elvetve már nem is foglalkoznak a jogfilozófia diszciplináris lehetőségével. Különösen Kulcsárnál persze – egész életművét, vagyis a jogszociológiai elemzésein túl általános szociológiaelméleti kutatásait is figyelembe véve – ez úgy oldódik meg, hogy a modern társadalomelméletek mint a múlt társadalomfilozófiájának korszerű utódai a szociológiai jogelméletekbe amúgy is beviszik a megfelelő általánosságát, és például Parsons vagy Luhmann általános társadalomelméletét szem előtt tartva tényleg nehéz belátni, hogy mit lehetne hozzátenni ezek általánosságához jogfilozófiai kutatásként, ha egyszer elvetettük a jog érték-kötődéseinek, morális felfogásának beemelését, mint sajátos jogfilozófiai megközelítést. E kritika után Peschka saját álláspontját így fogalmazza meg: „Általánosságban megállapítható tehát, hogy a jogszociológia és az általános jogtan, illetve jogelmélet a jognak olyan általános elméletei, amelyek a jog tulajdonképpeni két lényeges oldalának és vonatkozásának, társadalmiságának és pozitív jogi megjelenésének általános jellegzetességeit és törvényszerűségeit tárják fel, szintézisükben pedig megalapozzák és lehetővé teszik, hogy megállapíthassuk a jog, mint totalitás lényegét és általános törvényszerűségeit. De mit tekintünk akkor jogfilozófiának? Aligha mondunk vele újat, hiszen az eddigiekből már minden bizonynyal sejthető, hogy a jogfilozófia tárgyát és terrénumát éppen a jogszociológia és az általános jogtan imént említett szintézise irányában keressük.”¹³

2. A jogelmélet hazai oktatása és kutatása 1990 után

A hazai jogelmélet rendszerváltás utáni oktatásának és kutatásának kérdését hadd kezdjem subjektív visszaemlékezéssel. Bár 1977-es pályakezdeméskor a jogelmélet/elméleti jogszociológia/jogfilozófia kérdései foglalkoztattak, ezután egy bő évtizedre az átfogó szociológiaelmélet felé tolódtak el vizsgálódásaim, ebből írtam meg 1985-ben kandidátusimát és 1988-ban nagydoktori disszertációmát – közben két ízben is hosszabb tanulmányúton voltam Niklas Luhmann mellett Bielefeldben. A jog felé visszakanyarodásom Luhmann elméletének korrekciójából indult 1987-ben, amikor átfogó társadalmi alrendszer-differenciálódás elméletét korrigálva a professzionális

¹² PESCHKA (1972) i. m. 12.

¹³ PESCHKA (1972) i. m. 14–15.

intézményrendszerek elméletét igyekeztem kidolgozni. A jog mint professzionális rendszer középpontba tolta számomra a jogdogmatikát, mint a jog értelmi rendszerének tartós hordozóját, és főként Karl Larenz és Josef Esser monográfiáinak hatására már 1988-ra felmerült bennem a jog értelmi rendszerének több-rétegű elmélete, amit először a Jogtudományi Közlöny 1989. évi 1. és az 1990. évi 4. számában publikáltam. Ám ha nem kapom meg 1991 szeptemberében a szegedi Jogi Kar Jogbölcseleti Tanszékét, akkor feltehetően ismét hamar elorientálódtam volna a jogelmélettől, hisz az ELTE-n a Politológiai Tanszéken voltam, és Miskolcon az egyetem bölcsészintézetében a szociológia és a politológiai szak megalakításával foglalkoztam, és csak mellékesen tanítottam itt, Miskolcon a Jogi Karon az elméleti jogszociológiát. Így azonban egyre inkább a jogelméleti elemzések váltak kutatásaim középpontjává. (Ebbe, őszintén szólva, a hazai szociológiai és politológiai közösség taszítása is belejátszott...)

Az első, amit 1988-ban a jogelmülethez való vissza-orientálódáskor éreztem, a jogelmélet beszűkültségétől való viszolygásom volt. E tantárgy – és jórészt mögöttes kutatásai is – szinte teljesen elszakadtak a jogági tudományok elméleti műveitől és kérdéseitől, és a jog fölött állva egy steril jogelméleti tematikát alakítottak ki. Végigolvasva ismét műveiket, számomra csak Szabó Imre, Peschka, Kulcsár és a fiatalabbak közül Sajó és Varga Csaba jött számba, de a jogi karokon oktatott tananyagokba még az ezek által elért tematika se igazán került be a rendszerváltásig, és ez csak egy bevezetés-jellegű jogszabálytan volt lényegében, sok-sok ideológiai maszlaggal leöntve. Mi változott azóta?

1. A legfontosabb változás volt, hogy a korábbi három jogi kar egy közös kényszer-tankönyvbe és tematikába összevonása megszűnt, és a kialakult további jogi karokkal bővülve plurálisabbá vált a jogelmélet tananyagfejlesztése és tematikai bővítése. Az én ítéletem szerint ebben fontos volt Miskolcon a '90-es évek közepétől Gyórfi Tamás és Bódig Mátyás által az amerikai analitikai jogelmélet feldolgozása, illetve egy átfogó kötetbe tanulmányok lefordítása. Számomra persze ez egy túlságosan egyoldalú jog- és morálfelfogásnak tűnt, de a velük való vita, és az ezáltal inspirált olvasási anyagaim kitágítása saját jog- és morálfelfogásom alakulására fontos volt. Tényleg nagyon sajnálom, hogy hosszabb időre kitelepedtek Angliába, hiányzik számomra a velük való ösztönző vita. Ugyanúgy fontosnak gondolom Miskolcon a Szabó Miklós által a jog és a nyelv összefüggései terén végzett kutatásokat és ezek jogelméleti oktatásba bevitelét. Kritikám ezzel szemben csak az, hogy ezek az elemzések szerintem túlzottan az átfogó nyelvelmélet szintjén maradtak meg, és a jog konkrétabb nyelvi problémáitól távol állnak, de lehet, hogy ez a probléma csak a kutatás kezdeti fázisaiból fakad. A jogdogmatika terén az 1990-es évek közepétől kifejtett elemzéseit azonban nem tudom előrevivőnek elfogadni, és – mint már kifejtettem néhány évvel ezelőtt – ezt inkább a jogdogmatika sajátosságainak félre vitelének tudom értékelni. Fontosnak gondolom még a jog gazdasági elméletének felhasználását a hazai jogelméleti gondolkodásban, melyet 1984-ben Sajó András indított el egy gyűjteményes kötet lefordításával és kiadásával illetve ehhez egy kismonográfia írásával –, kár, hogy ezután teljesen leállt ezzel. Igaz, a hazai jogelméleti közösség pedig egy teljes évtizedig nem is észlelte ezt a témát, és talán ez a visszhangtalanság is hozzájárult ennek elhalásához. Cserne Péternél látszik kezdeményezés az utóbbi években ebbe az irányba, én pedig a büntetőjog elméleti kérdései terén tudtam a „bűn közgazdaságtanát” hasznosítani.

2. Számomra még ma is a legnagyobb gondot a hazai jogelméleti közösség témaival és kutatásaival kapcsolatban *a jogtudomány egészétől való távolsága jelenti*. A büntetőjog, a polgári jog, az alkotmányjog, a jogtörténet stb. elméleti alapkérdéseivel rendszeresen csak annyit tudnak a jogelméleti közösség későbbi tagjai, ami joghallgatóként elérte őket, és ebből levizsgáztak. Ezután már jogi kari oktatóként „kiemelkednek” a jogtörténet és a jogágak elméleti és dogmatikai kérdéseinek rendszeres kutatásából, és a jog felett állva csak egy vékony jogelméleti tematikával foglalkoznak. Ebben nominálisan szó van a „jogdogmatikáról”, az egyes jogintézmények történeti fejlődéséről stb., de ehhez a tudás csak egy diák tudása lényegében. És ha ehhez hozzávesszük, hogy diákként jogtörténetet ténylegesen Magyarországon már az 1950-es évektől nem lehetett tanulni, mert Bónis György volt az utolsó tényleges jogtörténész, de őt 1957-től már nem engedték tanítani – akkor merül fel a probléma igazán: a tényleges jogtörténeti tudás nélkül művelt hazai jogtudomány és jogelmélet problémája az elmúlt fél évszázadban. Ki kell tehát tágítani az autentikus jogelmélet témaköreit, és a jogrendszerek és a jogintézmények európai és hazai jogtörténeti fejlődési tendenciáit, ennek elméleti alapkérdéseit be kell emelni a jogelmélet tematikájába. Persze ehhez kevés a mai hazai jogtörténészek módjára űzött jogtörténet, amely az egyes régi európai és hazai törvények szövegének prezentálásával látja művelhetőnek a jogtörténetet, és e helyett be kell emelni az egyes jogdogmatikai intézmények történelmi fejlődésének vizsgálatát, a jogászság egyes csoportjainak történelmi formálódását, jogászai gondolkodás történelmi alakulását, a bírászkodás és a jogértelmezés stb. történelmi változásainak elemzését. De ugyanígy a büntetőjog-elmélet kérdéseivel való rendszeres gondolkodást és a magánjogi dogmatika egyes kategóriáinak történelmi alakulásának elemzését is be kell emelni. A jogelmélet művelőjét ebben a törekvésben csak az különböztetheti meg a jogtörténésztől, a szak-büntetőjogásztól és magánjogásztól, hogy ő e tárgyak *általános művei szintjén* foglalkozik e témákkal, és pl. nem megy be jogtörténeti ismeretekért levéltárakba, nem foglalkozik rendszeresen büntetőjogi esetekkel stb. Amíg a hazai jogelmélet közösség tagjai nem törekszenek erre az autentikus jogelméleti tematikára, addig nem várhatják el az egyes jogágak elméleti szintű, igényesebb kutatóitól, hogy egyenrangúként kezeljék őket. Igaz, nekünk pedig csak azt kell elfogadni majd egyenrangúnak a jogági kutatók közül, akik rendszeres kutatásokkal felemelkednek a jogelmélet általános kérdéseire.

3. Ehhez a követelményhez most jó kiindulópontot jelenthet az új Alaptörvény radikális változtatása, mellyel a rendes bíróságok ítélkezését – és így az egyes jogágak anyagát – az alkotmányos alapjogokhoz és alapelvekhez kötötte, és e mellett létrehozta a konkrét perek ítéleteinek alkotmánybírásodási felülbírlását a jövőben. Ebben nagy veszélyek is vannak – és erről én már sokat írtam az elmúlt években –, de ha az alkotmánybírói többség a jogági dogmatikák és intézmények tiszteletben tartásával (és ennek tudására törekvéssel!) fonja bele majd ítélkezésébe az alkotmányos alapjogok mércéit és tesztjeit, illetve a morálfilozófiai érveléseket összebékíti a közösség fennállását biztosító jogági megfontolásokkal, akkor egy újfajta elméleti joganyag jöhet létre. Ez nagy lehetőségeket adhat a következő években a hazai jogelméleti közösség tagjai számára is ahhoz, hogy az eddigi steril jogelméleti tematikát a büntető-jogelmélet és a magánjogelmélet stb. kérdéseivel együtt tudja kutatni és továbbfejleszteni.